

“BİLİMSEL SOSYALİST” HEGEL YA DA MARXİZME HEGEL’İN “BİLİMSEL SOSYALİST” OLDUĞUNU ÖĞRETMİYİ AMAÇLAYAN BİR DENEME

Hegel The “Scientific Socialist” or a Treatise into Aiming at Teaching Hegel as a “Scientific Socialist” to Marxism

Eyüp Ali KILIÇASLAN*

Özet

Ne Hegel kendisini bir sosyalist olarak tanımladı, ne de Marxizm Hegel’i sosyalist olarak gördü. Ama Hegel, MarxEngels’in sınıflandırmasına göre bir sosyalisttir. Bu, sıradışı bir yorum olarak görülebilir. Ayrıca, Marxizm yöntemini, bilimsellik ögesini Hegel’den aldığından, Hegel rahatlıkla bir “bilimsel sosyalist” olarak da görülebilir. Hegel’in sivil toplum ve bunun sorunlarına ilişkin açıklamalarının karşılığı olarak yapılan bir yorum bu. Bu çalışma, Marxizme Hegel’in bir “bilimsel sosyalist” olduğunu söyletmeye ve öğretmeye çalışacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Sivil Toplum, yoksullaşma, kamu otoritesi, korporasyon, sosyalizm.*

Abstract

Neither did Hegel describe himself as a socialist nor did Marxism regard him as a socialist. But even as classified by MarxEngels, Hegel can be seen as socialist. No doubt, this is an extraordinary interpretation. By the same token, since Marxism has taken the method, i.e. the element of scientific knowing, from Hegel, in this respect so Hegel can easily be described as a “scientific socialist.” This is a description which is made by referring to Hegel’s explanations concerning civil society and its problems. This study will try to make Marxism to speak Hegel being a “scientific socialist” or to teach Hegel as such to Marxism.

Keywords: *Civil Society, pauperization, public authority, corporation, socialism.*

*Doç. Dr., Ankara Üniversitesi DTCF Felsefe Bölümü.

*Hukuk Felsefesi'*nde yoksulluk sorununun Hegel'in elini kolunu bağladığı iddia edilir. Hegel'in devletinin bu konuda yapabileceği pek bir Şey yokmuŐ gibi g3r3n3r. Marxizm, Hegel'in felsefi sisteminin çeliŐkisinin en somut anlatımını buna bağlayarak ona en 3ld3r3c3 darbeyi indirdiğini ileri s3rer. Bu alıŐma, Hegel'in yoksulluk sorununa bir 3z3m3n3n olduğu d3Ő3ncesini savunacaktır. Birçoklarına g3re, bu 3z3m radikal bir 3z3m olarak g3r3lmese de, Hegel için 3z3m3 olmayan bir sorun değildir. 3stelik bu çalıŐmada, bu 3z3m3n MarxEngels'in kendi tanımladıkları Şekliyle bir t3r sosyalist bir 3z3m olduğu g3r3Ő3 savunulacaktır. Doğru, ne Hegel kendisini bir sosyalist olarak tanımladı, ne de MarxEngels ya da Marxizm Hegel'i sosyalist olarak g3rd3. Ama bu alıŐma MarxEngels'e Hegel'in bir sosyalist olduğunu, hatta bir "bilimsel sosyalist" olduğunu s3yletmeye çalışacaktır.

3nce, bu konuda standart bir yorum olarak 3ne çıkan Shlomo Avineri'nin *Hegel's Theory of the Modern State* kitabındaki konuyla ilgili b3l3mlerin serbest bir çevirisini, daha sonra da eleştirel değerlendirmelerimizi sunacağız.

I

Hegel sivil toplumu, modern d3nyanın çocuğu olarak g3r3r: Sivil toplumun yaratılıŐı İdea'nın t3m belirlenimlerine ilk kez haklarını veren modern d3nyaya aittir (Hegel,2006,Ő182Ek).

Burada her toplumda varolan bir evrensel egoizm alanı olarak sivil toplum ilkesiyle onun kesin, farklı ve ayrımlaŐmıŐ toplumsal bir alana doğru tam olarak gelişmiş kurumsallaŐması arasında bir ayırım yapmak zorunludur. Tipik modern toplum olan bu ikincisinde bireysel 3z-çıkar meŐruiyet kazanır ve dinsel ve etik-politik dikkatlerden kurtulur. B3ylelikle, sivil toplumda, bu toplumun ortaya çıkışıyla, kurumsallaŐmıŐ yapısıyla sivil toplumun ortaya çıkışıyla, o zamana kadar engellenmiŐ bireysel çıkarların 3zg3r oyununun 3n3ndeki b3t3n kısıtlamalar son bulur.

Hegel'in sivil toplum tanımı klasik iktisatçıların serbest piyasa ya da pazar modelini izler ve bu tanımdan Hegel'in James Steuart ve Adam Smith gibi politik iktisatçılarla 3nceden bir tanıŐıklıđı olduğu anlaŐılır:

Üyeleri formel bir evrensellik içinde bağımsız bireylerden oluşan topluluk: *sivil toplum*. Bu topluluğun üyelerini birarada tutan şey, bunların ihtiyaçları, şahıs ve mülkiyet güvenliğini sağlama aracı olan hukuk sistemi ve özel ve kollektif çıkarları düzene koyan bir dış orga- nizasyon[devlet](Hegel,1991,§157).

Hegel, bu modelle doğal hukuk geleneği arasındaki benzerliğin, sivil toplumun devletle karıştırılmasına yol açacağı farkındadır. Bu yüzden bir uyarıda bulunur: “Evrensel tarafından koşullandırılan... bağımlılık sistemi... ilkin *dışsalDevlet* olarak, gereksinim devleti olarak, *Zihnin devleti* olarak görülebilir” (Hegel,2006,§183).

Hegel sivil toplumla devletin birbirine karıştırılmasının politik düşüncede oldukça yaygın olduğunu ekler: “Devlet değişik kişilerin bir birliği, salt ortaklık olan bir birlik olarak tasarlandığı zaman, bununla denmek istenen şey yalnızca sivil toplumun belirlenimidir. Yeni anayasa teorisyenlerinin birçoğu devlet üzerine bundan daha başka bir görüş getirememişlerdir. Sivil toplumda her üye kendi ereğidir, onun için başka herkes hiçbir şeydir” (Hegel,2006,§182Ek). Toplum sözleşmesi teorilerinin devlet dediği şey, Hegel açısından, deyim yerindeyse, ihtiyaçlara ve daha düşük bir bilgi biçimine -zihin düzeyindeki bilgiye- dayanan sivil toplumdan başka bir şey değildir. Burada, zihin ve akıl birbirlerinin karşıtı olarak koyulurlar. Zihin, insanları birbirleriyle bağlayan dışsal zorunlulukla ilişkilendirilirken; akıl, daha çok içsel zorunluluğa bağlanır. Mantıksal olarak sivil toplum devleti öncelese de, sonuçta varlığını sürdürebilmesi ve korunması için devlete ihtiyaç duyar.

Hegel’in zihin ve akıl arasında gözettiği ayırım, onun politik ekonomiye, bir anlamda sivil toplum teorisine bakışını da belirler. Politik ekonominin diyalektik doğasına ilişkin Hegel, bu yeni bilim dalının teorik başarılarına hakkını verirken; kısıtlamalarına, sınırlılıklarına da işaret eder ve bunu onun zihin düzeyinde iş görmesine bağlar.

Politik ekonomi başlangıcını (ihtiyaçlar ve emek) bakış açısından alan, ama sonra kitlelerin ilişki ve hareketlerini nitel ve nicel belirlilik ve karışıklıkları içinde açımlayan bilimdir. — Bu doğuşunu modern zamanların toprağında bulan bilimlerden biridir. Gelişimi ilginçtir (bkz. Smith, Say, Ricardo) ve düşüncenin ilkin önünde yatan sonsuz bir tekilikler çokluğundan, olgunun yalın ilkelerini, onda etkin olan ve onu yöneten Zihni(*Verstand*) bulup çıkarmasını anlatır. — Bir yandan (ihtiyaçlar sisteminde) olguda yatan ve kendini etkinleştiren bu rasyonellik görünüşünü tanımlamak rahatlatıcı iken, (tersine)

yine öyle bir alandır ki onda Zihin öznel ereklere ve ahlaksal görüşleri doyumsuzlukları ve ahlaksal hoşnutsuzlukları içinde başıboş bırakır... Bu bilim bir olumsuzluklar kütlesi için yasalar bulmakla düşünceyi onurlandırır... Göze her zaman yalnızca kuralsız hareketler gösteren ama gene de yasaları saptanabilen gezegenler sistemi ile bir benzerlik sunar (Hegel,2006,§189 ve Ek).

Bu yüzden, sivil toplumun evrenselliği, devlette olduğu gibi, kendinde bir erek değil, ama salt araçsaldır: “Bu devletin *bürger*’leri[sivil yurttaşları] olarak bireyler, (amaçları) kendi çıkarları olan özel şahıslardır. Bu (amaç), evrensel’in (dolayısıyla) elde edildiğinden, evrensel onun gerçekleşmesinde bir araç olarak görünür (Hegel,1991,§187).

Sivil toplumun temeli ihtiyaçlar sistemidir; ancak insanların ihtiyaçları ham, işlenmemiş, doğal ihtiyaçlar değil; daha çok, insan etkinliğiyle ve emeğiyle dolaylı kılınmış ihtiyaçlardır:

Özelleşmiş ihtiyaçlarımız için yine özelleşmiş doyum araçları hazırlamanın ve elde etmenin yolu emektir. Emek, doğanın dolaysızca verdiği maddeyi, çok değişik birtakım süreçlerle/işlemlerle, çeşitli amaçlara uyacak şekilde özelleştirir. Bu işleyiş, araca değerini ve yararlılığını kazandırır. İnsan, tüketimi sırasında, en başta, [başka] insanlar tarafından üretilmiş şeylerle karşılaşır. Onun tükettiği şeyler, insan çabasının ürünleridir. İşlenmesi gerekmeyen dolaysız gereç çok azdır... İnsana ihtiyaçlarını doyurma aracını kazandıran şey *insan teri ve insan emeğidir* (Hegel,1991,2006,§196 ve Ek).

Emek, insan ve doğa arasındaki aracıdır ve bu yüzden emekte, emeğin özünde her zaman özgürleştirici bir öge vardır, çünkü emek insana doğanın onun önüne koyduğu fiziksel sınırlamaları aşma ya da ortadan kaldırma olanağı sağlar. Yalnızca insan ihtiyaçlarının doyumu insan emeğine ve bilincine bağımlı değildir; insanların ihtiyaçları salt maddi, fiziksel ihtiyaçlar da değildir. İnsan ve insanın ihtiyaçları ve bunların doyurulması söz konusu olduğunda bilincin dolayımı gerekir ve buna göre insanların ihtiyaçları, hayvanların salt fiziksel ve maddi ihtiyaçlarından oldukça farklı bir niteliktedir. İnsan ihtiyaçları “dolaysız ya da doğal ihtiyaçların ve *tasarımlardan* doğan tinsel ihtiyaçların birbiri ile bağlantısı” olduğundan, bu ihtiyaçları tanımlama ve doyurma sürecinde özgürleştirici bir yan vardır:

[tasarımlardan doğan ihtiyaçlar]... Evrensellikleri nedeniyle-üstün durumda olduklarından, bu toplumsal momentte özgürleştirici bir yan vardır. İhtiyacın sıkı doğal zorunluluğu gizli durumdadır ve insan salt dışsal zorunluluk ile iç olumsuzluk ile salt kapris ile ilgilenmek yerine, kendi görüşü ile ve dahası evrensel bir görüş ile ve salt kendi yaptığı bir zorunluluk ile ilgilenir (Hegel,1991,2006,§194).

İnsan ihtiyaçlarının bilinç yoluyla bu dolayımı ve oluşumu, hayvan ihtiyaçlarından farklı olarak, insan ihtiyaçlarının hiçbir sabit ve belirlenebilir sınırlarının olmadığı sonucuna götürür:

Bir hayvanın ihtiyaçları da, bu ihtiyaçları doyurma biçimleri de sınırlıdır. Oysa insan, kendisi de böyle bir sınırlamaya bağlı bulunmakla birlikte, bunu aşabilecek güçte olduğunu ve evrenselliğini açıkça gösterir; bunu önce ihtiyaçlarını ve bunları doyurma araçlarını çoğaltarak sonra da somut ihtiyaçlarını ayrı ayrı parçalara ve yanlara bölüp farklılaştırarak ve bunları da, ayrıca, daha farklı, daha özel ve dolayısıyla, daha soyut ihtiyaçlar haline getirerek yapar.

Hayvan tikel birşeydir, içgüdü ve onu doyurmanın sınırlı olan ve ötesine geçemeyeceği bir aracı vardır... Ayrımları kavrayan zihin (insan ihtiyaçlarında) bir artışa götürür ve beğeni ve yararlılık yargılama ölçütleri olurken, ihtiyaçların kendileri de bundan etkilenirler (Hegel,1991,2006,§194 ve Ek).

Böyle bir görüş insanın “doğal durumu”nu, insan ve ihtiyaçları, insan bilinci ve doğa arasındaki bir denge modeli olarak romantik bir tarzda idealleştiren görüşe tamamen karşıttır ve Hegel bu görüşle tartışır:

İnsanın salt doğal denilen basit ihtiyaçlarının olduğu ve bunların doyumu için yalnızca olumsal bir doğanın ona dolaysızca sağladığı araçları kullandığı sözde bir doğa durumunda ihtiyaçlar açısından özgürlük içinde yaşadığı yolunda bir görüş/düşünce vardır. Bu bakış açısı *emekte yatan özgürleşmeöğesini dikkate almaz...* Bu yanlış bir görüştür, çünkü genel olarak doğal ihtiyaçlar ve bunların doğrudan doyumları yalnızca doğaya batmış tinsellik ve böylelikle vahşilik ve özgürlükten yoksun olma/özgür olmama durumu olur; oysa *özgürlük yalnızca tinsel kendi içine yansımada, doğalolandan ayrımında ve tinsel olanın doğal olanda yansımada yatar* (Hegel,2006,§194).

İhtiyaçlarında doğa tarafından sınırlanmamış olan insandaki bu özgürleştirici yan ayrıca insan toplumunu ürünlerin/metaların sınırsız, sonsuz artışına sürükler. Burada sivil toplumun iç huzursuzluğu yatar. İnsan yeni yeni ürünler/metalar elde etmekle bilincini genişlettiğini düşünebilir. Oysa böyle yapmakla yalnızca üreticinin daha fazla kâr elde etme arzusunu doyurur. Bu yüzden sivil toplum salt basit ihtiyaçların karşılandığı bir mekanizma değil, ama daha çok üreticiler tarafından yeni yeni taleplerin bilinçli bir şekilde yaratıldığı bir mekanizmadır: “Bu yüzden *bir ihtiyaç* kendisinde dolaysız yolda taşıdığı şey tarafından

olmaktan çok *ortaya çıkışından bir kazanç bekleyenler tarafından yaratılır*" (Hegel,2006,§191Ek). Hegel, modern toplumun karakteristiği olan eşitlik eğiliminin, sivil toplumu üretimi genişletmeye yönelttiğini, çünkü eşitliğin daha fazla tüketim baskısı demek olduğunu belirtir:

[İhtiyaçlardaki toplumsal] öge... Başkaları ile eşitlik istemini kapsar; bir yandan bu eşitlik ve kendini-eşit-kılma, öykünme ihtiyacı, tıpkı öte yanda orada eşit ölçüde bulunan tikellik–kendini ayırdedici bir şey yoluyla geçerli kılma-ihtiyacı gibi, kendilerini ihtiyaçların çoğalmas ve genişlemesi için edimsel bir kaynak yaparlar(Hegel,2006,§193).

Sınırsız arzular zorunlu karşıtı yaratır, yani yoksulluğu. Toplum yalnızca sonsuz yeni istekler yaratmaz; istek/ihtiyaç ve yoksunluk da ölçüsüzdür; *sınırsız zenginlik hırsı yoksulluğu besler*: "Bu karşıtlıklar ve bunların karışıklıkları içinde *sivil toplum, bir sefahat ve sefillik ve her ikisine de ortak olan fiziksel ve etik çürüme gösterisi sergiler*"(Hegel,2006,§185).

Yoksulluk, sefillik, sefalet sivil toplumun önemsiz, olumsal bir yan ürünü değil; tersine, onun doğasına özgüdür. Hegel bu konuda *Hukuk Felsefesi'*nde eleştirel bir tutum takınır.

Sivil toplumun diyalektiği, insanın insana evrensel bağımlılığını yaratır. Kimse tek başına değil. Kişi kendisini ister istemez başkalarıyla üretim, bölüşüm ve tüketim yapısı içine karışmış olarak bulur: "Bencil amaç... gerçekleşmesi sırasında, bir karşılıklı bağımlılık sistemi kurar. Bu sistem sayesinde bireyin geçimi, refahı ve varoluşu; herkesin geçimi, refahı ve varoluşu ile iç içe geçmiş durumdadır"(Hegel,1996,§183). Herkes birbirinin eline bakar ve bu yolla birbirine bağlanır.

Bu evrensel bağımlılık işbölümüyle daha da artar ve bu da makinaların/makineleşmenin üretim sürecine sokulmasıyla üretimin ve kârın en yüksek noktasına çıkmasına, kâr maksimizasyonuna yönelir:

[İşbölümü] ihtiyaçlarının karşılanmasında insanların birbirlerine karşılıklı bağımlılıklarını tamamlar ve bunu kaçınılmaz bir zorunluluk durumuna getirir. Dahası, bir insanın üretiminin öteki insanların üretiminden soyutlanması, emeği gittikçe daha çok mekanikleştirir ve böylelikle sonunda, insanın emeği, çalışmayı dışlayıp, kendi yerine makinaları koyması olanaklı bir duruma gelir (Hegel,1991,2006,§198).

Makineleşme ve sanayileşme, öyleyse, sivil toplumun zorunlu sonuçlarıdır. Böylelikle sivil toplum zirvesine ulaşır ve bu aşamada Hegel Adam Smith'in serbest piyasa/pazar modelini kendi felsefi sistemine katar. Ancak bunu yaparken Smith'in "gizli/görünmez el"ini sivil toplumda, onun üyelerinin haberi olmadan işleyen diyalektik akla dönüştürür.

Kendi-çıkarcını düşünme ve kendini-kabul ettirme, bunlar sivil toplumdaki etkinlik dürtüleridir ya da güdüleridir; ancak bireyin bunları gerçekleştirebilmesi başkalarıyla karşılıklı etkileşimine, ilişkisine ve başkaları tarafından tanınmasına bağlıdır. Herkesin herkese karşılıklı bağımlılığı, her bireyin bencil çıkarını amaçlayan eyleminde daha şimdiden bulunur:

Emeğin ve ihtiyaçların karşılanmasının bağımlılık ve karşılıklılığında öznel bencillik tüm başkalarının ihtiyaçlarının karşılanmasına katkıya, yani, diyalektik hareket olarak tikelin tümel yoluyla dolaylı kılınmasına dönüşür, öyle ki herkes kendi için kazanır, üretir ve yararlanırken, tam bu yolla tüm başkalarının yararlanması için üretir ve kazanır (Hegel,2006, §199).

Bu anlamda Hegel'in felsefi sisteminde, modern dünyanın bilimi olan politik ekonomi önemli bir yer kaplar. Politik ekonomistler kendi sınırlı, dar akıl yürütmelerini insan davranışının kesin açıklaması olarak sunduklarında yanılmışlardı. Gene de burada görüldüğünden ya da politik ekonomistlerin kendilerinin farkında olduklarından daha fazla şey vardır. Ekonomi, dünyada işleyen aklın yardımcısıdır; sivil toplumun bencilliğinin, olumsuzluğunun ve keyfililiğinin ardında bir akıl vardır.

Böylelikle sivil toplum, insanın özgürlük bilincini gerçekleştirmesine doğru ilerleyişinde zorunlu bir aşama olarak Hegel'in felsefi sisteminde kendine bir yer bulmuş olur. Ancak devletin daha yüksek evrenselliğine altgüdümlüdür, böylelikle Adam Smith Hegel'in sisteminde hem korunmuş/içerilmiş hem de aşılmış olur.

Realphilosophie'sinde Hegel piyasa/pazar mekanizmasının toplumsal kutuplaşmaya, yoksulluğa ve yabancılaşmaya yol açacağını kavramıştı; *Hukuk Felsefesi*'nde sivil toplumun aynı radikal eleştirisi Hegel'in piyasanın serbestçe hüküm sürmesine izin verildiğinde doğacak sonuçlarına ilişkin tartışmasından kaynaklanır. Her iki çalışmasında Hegel yoksulluğun yakıcı yanlarından bazılarını hafifletmek için devlet müdahalesini önerir; ancak Hegel yine de sorunun *radikal* bir çözümünü vermemektedir.

Hegel'in, Adam Smith'in "gizli/görünmez el"ini kabul etmesi, modelin iyimserci ve uyumcu içerimlerini de kabul ettiği sonucunu vermez. Smith, eğer herkes kendi aydınlanmış öz-çıkarının peşinden gidecek olursa, herkesin *genel iyisinin* bu çıkarlar çatışmasından gelişeceğini iddia etmişti. Hegel, sivil toplumda bencilce çıkarların anlamsız ve birbirleriyle çelişen çatışmasının arkasında daha yüksek bir amacın farkedilebileceği konusunda Smith'in görüşünü kabul eder; ancak Hegel toplumdaki herkesin böylelikle iyiliğinin gözetileceği sonucuna götüren gizli varsayımı kabul etmez. Smith'in modelinde her zaman marjinal olan yoksulluk, Hegel'de bir başka boyut kazanır. Hegel'e göre, yoksullaşma ve bunun sonucu olan toplumdaki yabancılaşma sisteme önemsiz bir ek değil, tersine sisteme özgü, ona içkindir. Dahası Hegel biraz daha ileri giderek modern toplumda yoksulluğu ortadan kaldırmak için öne sürülen iyileştirici önlemlerin yararsız olduğunu ve bu önlemlerin bazılarının da ters tepebileceğini belirtir. *Hukuk Felsefesi'*nde Hegel'in bu sorunları tartışmasıyla ilgili alışılmadık şey, ayrılmış/karmaşıklaşmış yapısı içindeki modern toplumun dolayım yoluyla kendi sorunlarının nasıl üstesinden gelebileceğini göstermeye çabalayan bir analizde, Hegel'in kendi itirafına göre, açık ve çözümlenmeden kalan tek sorunun *yoksulluk sorunu* olduğudur.

Hegel'e göre, yoksulluk, zenginliğin büyümesiyle, artmasıyla orantılı olarak artmakta ya da büyümektedir; bunlar bir sıfır-toplam denkleminin iki yanındır ve bir yanda duran yoksulluk diğer yandaki toplumun zenginlik için ödediği bedeldir. Eski, gelişmemiş toplumun bir kalıntısı olmaktan uzak olan modern toplumdaki yoksulluk, meta-üreten toplumun kendisinin yapısı kadar modern bir fenomendir:

Toplumsal koşulların, ihtiyaçları, doyum araçlarını, yararlanma şekillerini sınırsızca çoğaltmaya ve özelleştirmeye doğru gitmesi — doğal ihtiyaçlarla yapay [incelmiş] ihtiyaçlar arasındaki ayrım gibi, niteliksel sınırları olmayan bu süreç — lüksü doğurur. Bu süreç, aynı zamanda, bağımlılığı ve yoksulluğu da *ad infinitum*[sonsuz olarak] arttırır. Bu bağımlılığı ve yoksulluğu gidermeye yarayan madde, özel doğasının [başkalarının mülkiyetinde olmak, başkalarının özgür iradesinin varoluşu olmak] bütün dış olanaklarıyla ihtiyaç duyan insanın özgür iradesinin mülkiyetine dönüşmeye karşı sonsuz bir direnç gösterir, yani o bu bakımdan mutlak katılıktır (Hegel,1991,2006,§195).

Toplumsal kutuplaşmayı yaratan ve bunu derinleştiren, sivil toplumun ekonomik genişlemesidir. Modern yoksulluk, pazara/piyasaya sunulan ürünleri satın almak için yeterli alım gücüne sahip yeterli tüketiciler bulamayan endüstriyel aşırı/fazla üretimle birbirine

bağlıdır. Yoksulluğun nedeni, sivil toplumun düzensiz çalışması/işlemesi ya da arızası değildir, fakat tam olarak bunun tersi, yani pazar/piyasa güçlerinin düzgün ve düzenli çalışmasıdır/işlemesidir.

Sivil toplum kendini engellenmeyen bir etkinlik içinde bulunduğu zaman, kendi içerisinde *nüfus ve endüstri* açısından *ilerlemeye* geçmiştir. —Bir yandan insanların ilişkilerinin onların ihtiyaçları ve bunları karşılayacak araçları hazırlama ve dağıtma yolları tarafından *evrenselleştirilmesi* yoluyla *zenginlik birikimi* artarken— çünkü bu çifte evrensellikten büyük kazançlar elde edilir— öte yandan tikel emeğin *tekilleşmesi* ve *sınırlanması* **bu emeğe bağlı sınıfın** [*an diese Arbeit gebundenen Klasse*] **bağımlılık** ve **yoksulluğunda** sonuçlanır ki, bu da kendi payına daha ileri özgürlükleri ve özellikle sivil toplumun entelektüel kazanımlarını duyumsama ve onlardan yararlanma yeteneksizliğine yol açar (Hegel, 2006,§243).

(Burada Hegel' in, emeğiyle geçinenleri, işçileri, emekçileri belirtirken modern *Klass*(sınıf) kavramını kullandığını görüyoruz.)[Bir başka önemli nokta da şu: 1844 *Elyazmaları*'nda Hegel'i, emeğin yalnızca olumlu yanını görüp olumsuz yanını görmemekle eleştiren Marx, anlaşılan bu pasajı okumamış.]

Sivil toplumun diyalektik işleyişine ilişkin Hegel'in en dikkat çekici, en heyecan verici içgörülerinden birisi, onun, yoksulluğun yalnızca nesnel terimlerde anlaşılması gerektiği konusundaki farkındalığıdır. Hegel, ihtiyaçların hem nesnel hem de öznel özelliklerinin olduğunu bilir. Ayrıca, önceden sabitlenebilir ve belirlenebilir bir minimum yaşam standardının olamayacağına da işaret eder. İhtiyaçların tarihselliği ve sivil toplumun gelişimi minimum yaşam standardını, her zaman hakim koşullara göreli bir ölçüye dönüştürür: “En düşük geçim yolu, ayaktakımının yolu, otomatik olarak belirlense de/sabitlense de, minimum gene de değişik uluslarda çok değişiktir. İngiltere’de en yoksul olanlar bile haklarının olduğuna inanırlar”(Hegel,2006,§244Ek). Yoksulların başlıca sorunu, yaşadıkları toplumda minimum olarak görülen yaşam standardına ulaşamamakla birlikte, gene de bu düzeye ulaşma ihtiyacı hissetmeleridir. Bu yüzden sivil toplum, üyelerinin bilincinde tüketim konusunda kendi normlarını içselleştirmede başarılı olmakla birlikte, gene de bu normları karşılayamamaktadır. Bu, durumu gittikçe kötüleştirir, çünkü sivil toplum sürekli olarak alım gücü yeterli olmadığı için kitlelerin satın alamayacağı malları fazla fazla üretir. Böylelikle

yoksulluk diyalektik bir kavram olur; bu, sivil toplumun yarattığı ihtiyaçlar ve bu ihtiyaçları bu toplumun karşılayamaması arasındaki gerilimin ifadesidir:

Ama tıpkı kapris gibi, olumsal fiziksel ve dış ilişkilere bağlı durumlar da bireyi yoksulluğa düşürebilir. Yoksullar sivil toplumun ihtiyaçlarını hissetseler de, toplum aynı zamanda onları doğal geçim araçlarından yoksun bıraktığı ve... aile... Bağlarını ortadan kaldırdığı için, toplumun tüm avantajlarından, genel olarak beceri ve eğitim kazanma olanağından ve ayrıca adaletin yerine getirilmesinden, sağlık güvencesinden, giderek sık sık dinin tesellisinden vb. az çok yoksun kalırlar (Hegel,2006, §241).

Yoksulluk kendinde ayaktakımı oluşturmaz: Ayaktakımı ancak belli bir eğilim zenginlere karşı, topluma karşı, hükümete vb. karşı bir iç öfke yoluyla kendini yoksulluk ile bağlayınca belirlenir. Dahası, olumsallığa bağımlı olan insanın hoppa ve tembel olması da bu nokta ile ilgilidir, örneğin Napoli'deki *lazzaroniler* gibi. Ayaktakımında *geçiminiemeği yoluyla kazanma onurunun* bulunmaması ve gene de geçimini kazanmayı hakkı olarak ileri sürme gibi bir kötülük bu şekilde ortaya çıkar (Hegel,2006,§244Ek).

Bu, yoksulluk kültürünün dikkat çekici modern ve sofistike/incelikli bir tanımıdır ve yoksulluğun yalnızca salt niceliksel terimlerde tanımlanamayacağına bir açıklamasıdır. Hegel'e göre, yoksulluk kültürü pedagojik ve mesleki yeteneklerden, becerilerden yoksunluğa, adalet sisteminin normal işleyişinden ve kamu hizmetlerinden dışlanmaya, hatta toplumun kurumsal örgütlerinden, örneğin tinsel düzeyde insanın sıkıntılarını hafifletmeyi amaçlayan örgütlü dinden dışlanmaya neden olur. Hegel kendi toplum felsefesinde insanın kendi dünyasıyla bütünleşebileceği bir sistem arayışı içinde olduğundan, bu bütünleştirici kurumlardan dışlanmanın nelere yol açabileceğinin çağdaşlarının pek çoğundan daha fazla farkında olmalıydı.

Ancak, yoksulluk dışlanmanın bu niteliksel boyutuna ulaştığında, bir ayaktakımı oluşu, tam anlamıyla atomlaşmış ve toplumdaki yabancılaşmış, topluma hiçbir bağlılık hissetmeyen, hatta artık onunla bütünleşmeyi bile istemeyen insanlardan oluşan bir yığın. Bir kez daha bilinç ögesi, kendisini büsbütün sivil toplumun dışında bulan bu grubun toplum içinde belirleşiminin Hegel'in tanımına temel oluşturur.

Büyük bir kitlenin toplumun bir üyesi için gerekli olan bir standart olarak otomatik düzenlenen belli bir geçim düzeyinin altına düşmesi —ve böylelikle

hak ve dürüstlük duygusunun ve kendi etkinlik ve emeği yoluyla geçinmeye bağlı onur duygusunun yitişine götürmesi— bir ayaktakımının doğuşunda sonuçlanır (Hegel,2006,§244).

Hegel tekrar tekrar yoksulluğun ortaya çıkışının diyalektik doğasını vurgularken bir olguya işaret eder: Yoksullaşmaya aşırı, sınırsız zenginleşme eşlik eder. Bu “kendisi ile birlikte aynı zamanda zenginliğin birkaç elde toplanması için daha büyük bir kolaylık sağlar” (Hegel,2006,§244).

Bu analiz Hegel’i devlet müdahalesine başvurmaya götürür. “Yoksulluk ve ihtiyaç ölçüsüz/sınırsız şeylerdir ve bu durumun karışıklığı ancak onun üzerinde güç olan Devlet tarafından uyum içerisine getirilebilir” (Hegel,2006,§185Ek). Ancak, Hegel’in devlet müdahalesi programı içsel zorluklarla doludur, çünkü, felsefi sisteminin teorik öncüllerinden dolayı, sivil toplumun özerkliğini korumak zorunda olduğunu Hegel tam bir açıklıkla bilir. Bu yüzden, devlet müdahalesini savunmayı yalnızca dışsal kontrolle sınırlı tutar ve devletin iktisadi etkinliği üstlenmesi gerektiği sonucundan uzak durur. Çok daha doğrudan girişimi gerekli gördüğünde, tüm sistem elden geçirilinceye kadar bunun geçici bir önlemden daha fazlası olamayacağını düşünür.

Hegel’in ikilemi keskindir: Eğer devleti ekonomik etkinliğin dışında tutarsa, sivil toplumun üyelerinin çok büyük bir bölümü onun dışında kalmak zorunda olacaktır; ancak sorunu çözmesi için bir şekilde devleti devreye sokacak olursa, bu durumda sivil toplum ve devlet arasındaki ayırım ortadan kalkacak, ve ayrımlaşma yoluyla bütünleşmeye yönelik dolayım ve diyalektik ilerlemenin tüm sistemi çökecektir.

Hegel’in bir başka önlemi, fiyat kontrolleri yoluyla endüstriye kısıtlamalar getirmektir, çünkü ne de olsa sivil toplum kamusal bir bağlamda varlığını sürdürür. Çıkarlar çatışması, otomatik bir “gizli/görünmez el” aracılığıyla değil de ancak bilinçli yönlendirme ve gözetlemeyle altedilebilir.

Üreticilerle tüketicilerin farklı çıkarları birbirleriyle çatışabilir. Her ne kadar, genel bütün içinde kendiliğinden ortaya dürüst ilişkiler çıkarsa da, uyum sağlanması, her iki tarafın da üstünde yer alan bilinçli bir düzenlemeye ihtiyaç gösterir. Böyle bir düzenlemenin bazı özel durumlarda (en gerekli gıda ürünlerinin fiyatlarının saptanması gibi) meşruluğu şuradan gelir: günlük ve evrensel kullanım mallarının açıkça satışa sunulması, onların şu ya da bu

bireyin değil, fakat evrensel bir alıcının, yani halkın alımına sunulması demektir; ve halkın aldatılmama hakkı, ürünlerin kontrolü, ortak bir görev olarak ancak bir kamu gücü/otoritesi tarafından teslim edilebilir ya da sağlanabilir (Hegel,1991,2006,§236).

Kamu kontrolüne ayrıca ihtiyaç duyan daha büyük endüstri dalları olduğunun Hegel bilincindedir:

Ama başlıca daha büyük endüstri dallarının ülke dışı durumlara ve uzak koşulların bileşimlerine bağımlılığı bunlar için genel bir gözetim ve yönetimi zorunlu kılar, çünkü bu endüstri alanlarına bağımlı bireyler kendi konumlarında o gözetimi yerine getiremezler (Hegel,2006,§236).

Yine aynı pasajda Hegel eski doğu toplumlarından, örneğin Mısır'dan sözeder. Mısır'da devlet, sivil toplumun işlevini üstlenmiş ve kendisi ekonomik girişimci olmuştur. Özgürlüğe zarar vereceğini düşündüğü için Hegel, bu sisteme karşı çıkar ve vurgulu bir şekilde devletin ekonomik etkinliğe el atma ve yoksul yurttaşlarını koruma çabasında doğrudan doğruya ona müdahalede bulunma eğilimine karşı uyarıda bulunur. Sivil toplumun rahatsızlıkları, hastalıkları, sorunları, her ne olursa olsun, bunlar devlet tarafından ortadan kaldırılmamalıdır.

Hegel, yoksulların durumunu hafifletecek değişik mekanizmaları tartışır. Bu tartışma Hegel'in sivil toplumun özüne ilişkin nadir ve şaşırtıcı kavrayışını olduğu kadar onun yoksulluk sorununun kesin bir şekilde üstesinden gelemediğini, buna bir çare bulamadığını da gözler önüne serer. Bireysel yardımı önerirken bile, bunun yeterli olmadığını açıkça farkındadır: "Eğer hayırseverlik bu yoksulluk yardımını yalnızca gönlün tikelliğine ve duygunun ve bilginin olumsuzluğuna bağlayabiliyorsa..., bu yanlış bir görüşür"(Hegel,2006,§242).

Hegel yoksulluğun azaltılmasına yönelik üç alternatif yol görür: (a) gönüllü kuruluşlar yoluyla; (b) doğrudan vergilendirme yoluyla servetin yeniden bölüşülmesi; (c) kamusal işler yoluyla. Asıl nokta şu: Bu yöntemlerden ya da alternatiflerden hiçbiri aşırı üretimden ve tüketim azlığından kaynaklanan sorunu çözmektedir ve modern toplumun kendi yapısında barındırdığı sorunu Hegel bu koşullarda ya da ilişkilerde anlar. (a) ve (b) çözümleri, servetten pay alana, ister gönüllü isterse kamusal olsun, onun kendi saygınlığını ve sivil toplumun kendi-kendine-geçinen bir üyesi olarak kendinin-bilincini geri vermez, çünkü, Hegel'e göre, sivil toplum kendilerini, kendi kendilerine bakabilecek insanlar olarak gören bireylere

dayanır. Diğer yandan (c) çözümü de, daha şimdiden tıka basa satılmamış ürünlerle dolu pazara/piyasaya daha fazla ürünün gelmesine neden olacaktır. Hegel'in üçüncü çözüm yolundan hoşnutsuzluğu kendi zamanının ekonomi teorisiyle tanışıklığından kaynaklanır ve modern toplumun krizinin geçmiş çağların geleneksel yoksulluk sorunundan farklı olduğu konusundaki temel içgörüsünün tanıklığına dayanır. Toplum şimdi sınırsız sayıda ürünler üretebilmektedir; sorun üretim sorunu değil, bölüşüm ve tüketim sorunudur. İlgili pasaj burada tam olarak alıntılanmak gerek:

Yoksulluğa itilen kitleleri normal yaşam standartları içinde tutmanın doğrudan yükü zengin sınıfların (*reichereren Klasse*) sırtına yüklendiği ya da doğrudan geçim araçları başka kamu mülklerinden (zengin hastaneler, vakıflar, manastırlar vb.) sağlandığı zaman, ihtiyaç sahibi olanlar geçimlerini kendi emekleri aracılığıyla değil dolaysızca sağlamış olurlar; ama bu durum sivil toplumun ilkesini ve bu toplumun bireylerinin bağımsızlık ve onur duygularını çığner. Ya da geçim araçları emek yoluyla(çalışma fırsatı verilerek) sağlanacak olursa, bu durumda üretim düzeyi yükselecek, ama bunun aşırı olması kendileri üretici olan tüketicilerin orantılı olarak eksik olmaları demek olacaktır; buna göre her iki durumda da sonuç tam olarak kötülüğün büyümesidir. Bu yüzden ***aşırı zenginlik durumunda bile sivil toplumun yeterince zengin olmadığı olgusu kendini gösterir.*** Başka bir deyişle, ***sivil toplumun refahı aşırı yoksulluğa ve ayaktakımının yaratılmasına bir çare bulmak için yeterli değildir*** (Hegel,1991,2006,§245).

Hegel bu pasajın devamında bu koşulların bir örneği olarak kendi zamanının İngiltere'sine işaret eder. Yoksulluğa çare olacak çeşitli olanaklı alternatifleri belirtip, bunların çözüm olmadığını anladıktan sonra Hegel biraz da endişeli ve ümitsiz bir şekilde, yoksulluğun modern toplumun doğasına özgü bir sorun olarak kaldığını değerlendirir. Hegel'in pesimizminin, kötümserliğinin derinliğini şu pasaj kanıtlamaktadır: "Hiçbir insan doğaya karşı bir hak ileri sürmez, ama toplum durumunda yoksulluk hemen şu ya da bu sınıfa yapılan (bir sınıfın bir başka sınıfa yaptığı) bir haksızlık biçimini kazanır. Yoksulluğa bir çarenin nasıl bulunacağı yolundaki önemli soru modern toplumu karıştıran ve rahatsız eden başlıca sorunlardan biridir"(Hegel,2006,§244Ek). Bu yüzden, Hegel'in kendisinin önerdiği hiçbir çözüm yoktur.

Bu gözlemlerine Hegel şu değerlendirmeyi ekler: Herhangi bir verili sivil toplum kendi tikel endüstriyel aşırı üretim ve yoksulluk sorununa, başka ülkelerde pazarlar ve ham maddeler

arayarak bir çözüm bulmaya çabalayabilir. Yine, yaklaşık 1820’de yazılmış şu pasajı alıntılanmak etkileyici olabilir:

Bu diyalektik yoluyla sivil toplum —ilkın bu belirli toplum— kendi ötesine geçmeye ve kendi dışında onda ihtiyaç fazlası olan ürünler açısından ya da genel olarak endüstri etkinliği açısından eksikleri olan başka ülkelerde tüketiciler ve böylelikle zorunlu geçim araçları aramaya itilir (Hegel,2006,§246).

Ancak bunun da coğrafi bir sınırı vardır, çünkü sürekli daha öteye gidemez ve bu yüzden sivil toplumun doğasına özgü sorununa bir çözüm olamaz.

Kendi sorunlarına kendi dışında çözümler arayan sivil toplumu daha öteye gitmeye zorlayan bu itkilerin daha ileri bir boyutu ise kolonileşmedir ya da ihracat ve sivil toplumun fazla nüfusunun başka, denizaşırı bölgelere göçü. Burada göçmenler yalnızca ekonomik güvence bulmakla kalmayacaklar, ayrıca geldikleri ülkede hayatlarının acımasız koşullarından dolayı mahrum kaldıkları etiği tadacaklar, toplumsal bütünleşmeyi de deneyimleyeceklerdir.

İlişkilerin genişlemesi, koloniler kurma olanağını da beraberinde getirir. Gelişmiş bir sivil toplum, dağınık ya da sistematik bir şekilde, koloniler kurmaya yönelir. Böylelikle nüfusunun bir kısmına, yeni bir toprak üzerinde, yeniden aile ilkesine dönmek; kendisine de, endüstrisi için yeni bir pazar olanağını yaratır.

Sivil toplum böylece Koloniler kurmaya itilir. Nüfus artışı daha şimdiden bu etkiyi taşır; ama özellikle üretim tüketicilerin ihtiyacının üzerine çıkınca, ihtiyaçlarının doyumunu emeğiyle karşılayamayan bir kesim doğar (Hegel,1991,2006,§248 ve Ek).

Görüldüğü gibi, Hegel’in sivil toplumun işleyişıyle ilgili analizi onu bir yoksullaşma, toplumsal kutuplaşma, ekonomik emperyalizm ve kolonileşme teorisine ulaştırdı. Yaklaşık 1820’de pek az kişi modern endüstri toplumunun çıkmazını ve 19. yüzyıl Avrupa tarihinin sonraki gidişatını bu derinlikte kavrayabilmişti. Hegel’in analizinde dikkat çekici olan şey, bununla birlikte, yalnızca onun uzak görüşlülüğü değil, ama ayrıca, modern bağlamı içinde sivil toplumun neden olduğu sorunlara Hegel’in kendisinin hiçbir çözümünün olmadığı konusundaki – tamamıyla toplum felsefesinin bütününün bütünleyici ve dolayımlyıcı doğasının zerresine aykırı bir şekilde- kendisinin de zaman zaman kabul etmek zorunda kaldığı esaslı entelektüel dürüstlüğüdür. Sisteminde Hegel’in bir sorunu gündemine alıp da onu çözümsüz bıraktığı tek

nokta neredeyse budur. Her ne kadar kendi devlet teorisinde sivil toplumun çatışan çıkarlarını ortak bir bağ altında bütünleştirmeyi amaçlasa da, yoksulluk sorunu söz konusu olduğunda Hegel'in sonuç olarak bunun "modern toplumu karıştıran ve rahatsız eden başlıca sorunlardan biridir" demekten başka yapacağı bir şey yoktur. Başka hiçbir durumda Hegel bir sorunu olduğu gibi ya da çözümsüz bırakmaz (Avineri,1972,s.141-154).

II

Görüldüğü gibi, Avineri çok büyük bir iddiada bulunuyor; Hegel'in bütün felsefi sistemine hakim olduğunu, örneğin neredeyse kapağı bile kaldırılmamış *Doğa Felsefesi*'ne bile hakim olduğunu, burada bile bir sorun göremediğini demeye getiriyor. Ama, Hegel'in sivil toplumun temel sorunu olarak gördüğü şeyin çözümü konusunda başarısız bir tutum sergilediğini iddia ediyor. Hegel'in pesimizmi dediği şey, Hegel'in sivil toplumun temel sorununu çözememesidir. Hegel, sivil toplumun kutuplaşmaya, sınıfların kutuplaşmasına ve emekçilerin yoksullaşmasına doğru zorunlu bir eğilim içinde olduğunu görür. Bu, aslında, oldukça önemli bir içgörüdür Hegel açısından. Hem Avineri hem de Marxizm Hegel'de bu soruna ilişkin hiçbir çözümün olmadığı görüşündedir. Dahası, Marxizm açısından bu sorunun sivil toplum içinde bir çözümü yoktur. Yapılması gereken sivil toplumdan vazgeçip, onu ortadan kaldırmaktır.

Bu bölümde Hegel'in sivil toplumun en can alıcı sorununa bir çözüm önerdiğini savunacağız. Hegel'in çözümünün pekala işgörebileceği düşüncesi, onu şimdiye kadar belki de hiç karşılaşılmamış bir şekilde başka gözle okumaya yönelteceğinden, Hegel'in pesimist olduğuna dair düşüncenin de yanlışlığını ortaya koyacağız. Avineri'nin anladığı anlamda bir "radikal çözüm"ünün olup olmadığından çok, Hegel'in bir çözümünün olduğunu, hem de "sosyalist" bir çözüm önerdiğini göstermeye çalışacağız.

Hegel, sivil toplumun "karşıtlıkları ve bunların karmaşıklıkları içinde, hem sefahat ve sefalet, hem de bu ikisi için ortak olan fiziksel ve etik çürüme/yozlaşma manzaraları" (Hegel,1991,2006,§185) sergilediğini yazar. Hegel'in sivil topluma ilişkin açıklamalarındaki öne çıkan yanlar şunlardır:

- (i) Sınırsız, aksaksız, engellenmeyen işleyişi ya da etkinliği içinde sivil toplumda zenginlik birikimi artar.

- (ii) Buna karşılık, tikel, özel emeğin tekillleşmesi ve sınırlanması sonucunda, bu emeğe bağlı, emeğiyle geçinen sınıfın(*an diese Arbeit gebundenen Klasse*) bağımlılığı ve yoksulluğu da bir o kadar artar.
- (iii) Büyük bir halk kitlesinin belli bir hayat standardı seviyesinin altına düşmesi sonucunda, bu kitlede hak, hukuk ve dürüstlük duygusunun, kendi emeğiyle kendi geçimini sağlamanın getirdiği onur duygusunun kaybolduğu görülür.
- (iv) Bu, bir ayaktakımının, yani *lumpen proletaryanın*, bir pleb yığının doğuşuna yol açar.
- (v) Kimse doğaya karşı bir hak ileri süremezken, toplumsal koşullar söz konusu olduğunda yoksulluk hemen şu ya da bu sınıfa(*dieser oder jener Klasse*) yapılan, ya da bir sınıfın bir başka sınıfa yaptığı haksızlık diye düşünülür.
- (vi) Modern toplumu meşgul edeceği anlaşılan en önemli sorunlardan biri, yoksulluk sorununa nasıl bir çözüm bulunacağıdır.
- (vii) Yoksullaşan kitlelerin normal hayat koşulları içinde tutunmalarını sağlamanın yollarından biri, yükü doğrudan doğruya zengin sınıfların (*reicherer Klasse*) sırtına yüklemek olabilir; ya da, yoksulların geçim araçları kamu mülklerinden sağlanabilir. Ancak bu durum, sivil toplumun ilkesini ve bu toplumun bireylerinin bağımsızlık ve onur duygularını zedeler.
- (viii) Bir başka yol, yoksullaşan kitlelere iş olanakları yaratılarak, emekleriyle geçinmeleri sağlanabilir. Ancak bu da ürünlerin miktarında artışa neden olurken, bunları tüketecek yeterli tüketici olmamasından kaynaklanan krizlere yol açacaktır. Sonuç, kötülüğün büyümesidir.
- (ix) Bütün bunların gösterdiği ise, bu kadar zenginliğe, aşırı zenginliğe rağmen, sivil toplumun yeterince zengin olmadığıdır. Ya da, sivil toplumun zenginliği, refahı, farklı kaynakları aşırı yoksulluğu engellemeye ve ayaktakımının oluşmasının önüne geçmeye, bütün bunlara çare olmaya yeterli değildir (Hegel,1991,2006,§§243-245).

Sonuç; bir yanda, sınırsız zenginliği elinde tutan mutlu, çok küçük bir azınlık ve diğer yanda, gittikçe yoksullaşan, ağır yaşam koşullarına dayanmakta zorluk çeken büyük bir halk kitlesi. Hegel, yeni yeni şekillenmekte olan modern sivil toplumun en can alıcı sorununu görüp, ona göre önlemler alınması gerektiğini belirtip, uyarılarda bulunuyor.

Burada öncelikli olarak dikkat edilmesi gereken nokta, Hegel'in, sınırsız, engelsiz işleyişi içinde sivil toplumun kutuplaşmaya ve yoksullaşmaya yol açacağı konusundaki

değerlendirmesidir. Hegel'in sorunun çözümü için sunacağı önerilerin ipuçlarının burada yattığını düşünebiliriz. Buna anlamda önlemlerle, bazı sınırlamalar getirerek sorunun çözümü yolunda bazı adımlar atılabilir, bu bir olanaklılık olarak ortada duruyor. Dahası, Hegel'e göre, yardımseverlik, yardım da sorunun çözümüne katkı sağlayabilir. Doğru, bu, sivil toplumun ilkesine, bireysel bağımsızlığa ve buna bağlı olarak onur ve saygınlığa karşıt bir şey, bunlarla çelişen bir şey gibi görülebilir. Ancak, bu noktada dikkatli bir okuma yapılmalıdır. Hegel, daha çok, yalnızca ve özellikle, öznel/özel yardımın sivil toplumun ilkesine zarar vereceğini düşünür. Bu özel/öznel yardım "kendi için olduğu gibi sonuçlarında da olumsuzluğa bağımlı olduğu için, toplumun çabası, yoksulluğun nedenlerini ve evrensel çarelerini bulmak, böylece, söz konusu (özel/öznel yardımı) gereksiz kılmak için sürekli çaba harcamak" (Hegel,1991,2006,§242) olmalıdır. Genel düzenlemeleri ve buyrukları içeren yoksulluk yardımı, Hegel'e göre, "tek kişinin özel kanısına göre yapacağı şeye oranla her zaman daha mükemmel görülmelidir" (Hegel,1991,2006,§242). Anlaşılacağı gibi, Hegel özel/öznel yardımın mümkün olduğu kadar en aza indirilmesi gerektiğini, çünkü bunun yardım etmekten çok, tehlikeli olabileceğini düşünür.

Burada kamu aracılığıyla yapılacak yardım özel/öznel yardımdan ayırddedilir ve böylelikle, özel/öznel yardımın yol açacağı sorunların önüne geçilmiş olacağı belirtilir. Korporasyonlar da, benzer sorunların önüne geçilmesinde, aşılmasında yardımcı olarak görülürler:

Korporasyonda yoksulların aldığı yardım olumsuzluğunu olduğu gibi ona haksız olarak yüklenen küçük düşürücü yanını da kaybeder. Ve servet/zenginlik, korporasyona karşı görevini yerine getirdiğinde, bunun, bir yandan servet/zenginlik sahibinde, diğer yandan yardım görende meydana getirdiği gurur, kibir ve kıskançlık duyguları da ortadan kalkar. Korporasyon, dürüstlüğün ve doğruluğun gerçekten tanınıp, saygı gördüğü yerdir (Hegel,1991,2006,§253).

Bunları okuduğumuzda Hegel'in, yardımların küçük düşürücü özelliğinden dolayı yapılmaması gerektiği şeklindeki bir düşünceyi savunmadığı anlaşılıyor. Tersine, Hegel açısından, yardımlar yapılmalıdır; ama yardıma muhtaç olanları küçük düşürmeden, onları hor görmeden yapılmalıdır. Bu yüzden, Hegel, yoksulluk sorununa, modern sivil toplumun bu en önemli, en keskin sorununa nasıl bir çözüm bulunacağını başlıca temel sorunlardan biri olduğunu belirttiğinde, bununla, bu sorunun çözülemeyeceğini demek istemiyordu. Çözülebilir

olduğunu belirtiyordu, ancak bunun nasıl olacağı konusunda –özellikle yardım konusunda- bir tartışma olduğu açık.

Yine Hegel, aşırı zenginliğine rağmen, sivil toplumun yeterince zengin olmadığını, yoksulluğun ve ayaktakımının oluşumuna engel olmadığını, sivil toplumun çok çeşitli, değişik kaynaklarının bunun için yeterli olmadığını söylediğinde; toplumsal kutuplaşma ve yoksullaşma sorununun çözümsüz olduğunu, çözülemez olduğunu demek istemez. Sorunun sınırsız, engelsiz işleyişi içinde sivil toplumda çözülemeyeceğini ileri sürer. Bu yüzden Hegel, sorunun çözümüne katkı sunacak şekilde kamu otoritesinin/yönetiminin(*Polizei*), korporasyonların ve devletin katkısını gündeme getirir.

Bu olanağı göz önünde bulundurduğumuzda, *Hukuk Felsefesi*'nin “Kamu Yönetimi(*Polizei*) ve Korporasyon” bölümünün başındaki açıklamalar önem kazanmış olur:

İhtiyaçlar sisteminde her bir bireyin geçimi ve refahı bir olanaktır. Bu olanağın edimselleşmesi nesnel ihtiyaçlar sistemine olduğu kadar bireyin keyfi iradesine ve doğal tikelliğine de bağlıdır. *Yargı gücüyle* mülkiyete ve kişiliğe saldırı önlenir. Ama tikellikte edimsel olan hak şu ya da bu erekle çatışan *olağanlıkların ortadan kaldırılmasını ve kişinin(bireyin) ve mülkiyetin mutlak güvenliğinin ve bireyin geçiminin ve refahının güvence altına alınmasını* da kapsar: *Tikel refah hak olarak görülmeli ve edimselleştirilmelidir* (Hegel,1991,2006,§230).

Dikkat edilirse, bu pasajda Hegel tikel ya da özel refahın, bireyin geçiminin ve refahının bir hak olarak garanti edilmesi gerektiğini; bununla çatışacak durumların ortadan kaldırılması gerektiğini yazıyor. Yine, “Korporasyon” a geçişi önceleyen bir pasajda Hegel, “Kamu Yönetimi(*Polizei*)” nin başardıkları konusunda şunu yazar:

Kamu yönetiminin ilk amacı, sivil toplumun tikelliğinde evrensel olarak bulunanı edimselleştirmek ve korumaktır; ve o, bu işi, özel amaçların ve çıkarların kitlesel olarak korunmasını ve güvenliğini hedef alan bir dış düzen şeklinde, kurumlar/örgütler şeklinde yapar, çünkü bu amaçlar ve çıkarlar ancak bu evrenselde varlıklarını sürdürebilirler... Söz konusu evrensel özel'in çıkarlarında içkin olarak bulunur...özellik bu evrenseli kendi iradesinin ve etkinliğinin amacı ve nesnesi yapar. Böylelikle *etik olan (öğ)* içkin bir şey olarak sivil toplumageri döner(Hegel,1991,2006,§249).

Bu açıklamalarına bakıp da, Hegel'in, sivil toplumun sorunlarını çözemeyeceğini düşündüğünü söylemek yanlış olur. Hegel, sivil toplumun sorunlarının çözümünde *kamu*

otoritesinin gerekli olduğunu söyler. Kamu otoritesinin yardımıyla sivil toplumun *evrensele* ulaşacağını ve yitirdiği *etik öğeyi* yeniden kazanabileceğini belirtir. Bundan sonra Hegel korporasyonu ve sivil toplumun sorununun çözümünde korporasyonun katkısını tartışır.

Bütün bunlara bakıp da söylenecek olan şey, Hegel'in sivil toplumun sorununa bir çözümünün olduğudur. Sınırsız, engelsiz işleyişi içindeki sivil toplum kutuplaşmanın ve yoksullaşmanın üstesinden gelemeyeceğinden, devreye kamu otoritesinin, korporasyonların ve devletin girmesiyle sorun pekala çözülebilir. Avineri'nin yorumundan farklı olarak, Hegel'de bir çözümün olduğu, sorunun çözümünün daha ileri bir aşamada mümkün olduğu anlaşılıyor.

Aslında Hegel'de kolaylıkla bulunacak çözüm, devletin görevinin yoksulluğun artmasının önüne geçmek, engel olmaktır. "Göz önünde tutulan daha öte nokta bir ayaktakımının ortaya çıkmamasıdır" (Hegel,2006,§240Ek). Devlet, eşitsizliğin neden olduğu, eşitsizlikten doğabilecek tehlikeli sonuçların önüne geçmek için gerekli önlemleri almalıdır. Kamu otoritesi genel iyiliğin zarar görmesine izin vermemelidir (Hegel,2006,§236Ek). Yine, kamu otoritesi, bireylerin gündelik ihtiyaçlarını sağlamak için gerekli olan ürünlerin yeterli miktarda ve uygun fiyatta satılmasını güvence altına almalıdır (Hegel,2006,§236).

Dahası, Hegel'e göre, toplumsal kutuplaşma ve yoksullaşma "şu ya da bu sınıfa yapılan bir haksızlık biçimi"dir (Hegel,2006,§244Ek). Bu, bir sınıfın diğerine yaptığı bir haksızlıktır. Hegel, bunu, doğal bir şey gibi görmez. Ortada toplumsal bir sorun, toplumsal bir yanlış vardır. Ancak, bundan da önemlisi, bu yanlışlığın kaynağında sivil toplumun engelsiz, sınırsız işleyiş güçleri yatmaktadır. Bu, hiçbir şekilde Adam Smith'in savunduğu bir görüş değildir. Hegel'in bu noktada Adam Smith'in, "gizli/görünmez bir el" yoluyla "kendi çıkarı peşinden koşmakla, toplumun çıkarını, çoğu zaman, gerçekten onu kollamaya niyet ettiği zamandakine göre daha etkin şekilde kollamış olur"(Smith,2012,s.485) görüşünü savunmadığı görülür. Hegel, "gizli/görünmez el" in kutuplaşma ve yoksullaşma yarattığını görüyor. Hegel, kendi haline bırakılan sivil toplumun bu türden sorunları yarattığını düşünüyor. Hegel'e göre, bu şekilde işleyen bir sivil toplum sorunları çözmekte yetersiz kalacaktır.

Bundan başka, Hegel için, ortada bir hak konusu vardır. “Sivil toplum üyelerini korumalı, onların haklarını savunmalıdır”(Hegel,2006,§238Ek). Ayrıca, sivil toplumdaki, ihtiyaçlar sistemindeki “her insanın ondan geçimini sağlaması isteminde bulunmaya hakkı” vardır (Hegel,2006,§240Ek). Yine, “*bireyin geçimi ve refahı güvence altına alınmalıdır: Özel refah hak olarak görülmeli ve edimselleştirilmelidir*”(Hegel,2006,§230). Ve bu hak, pozitif bir hak olarak anlaşılmalıdır:

Refah ihtiyaçlar sisteminde özsel bir belirlenimdir... Adalet sivil toplumda büyük bir şeydir: İyi yasalar devletin serpilmesine olanak sağlar ve özgür mülkiyet onun parıltısının temel bir koşuludur; gene de tikellik ile baştan sona içiçe geçtiğim için, bu bağlantıda *tikel/özel refahımın da artmasını isteme gibi bir hakkımvardır*. Benim refahımın, benim tikelliğimin dikkate alınması gerekir, ve bu *Kamu Yönetimi(Polizei)* ve *Korporasyon yoluyla* olur (Hegel,2006,§229Ek).

Hegel açısından bu durum, *yukarıdan bilinçli düzenlemeyi* gerekli kılar:

Üreticilerle tüketicilerin farklı çıkarları birbirleriyle çatışabilir. Aralarında dürüst bir ilişkinin bütünde kendiliğinden ortaya çıkmasına karşın, uyum sağlanması, her iki tarafın da üstünde duran bilinçli bir düzenlemeyi gerektirir... Kamu yönetiminin/otoritesinin gözetim ve önlemlerinin amacı birey ile bireysel amaçlara ulaşmak için bulunan evrensel olanak arasında dolaylı kılıcı etmen olmaktır... Bu otoritenin... Gündelik ihtiyaçların fiyatlarının saptanması ve ayrıca sağlık için kaygı göstermesi gerekir... Bireyin hiç kuşkusuz ekmeğini şu ya da bu yolda/bir şekilde kazanma hakkı olmalıdır, ama diğer yandan kamunun da zorunlu görevlerin uygun yollarla yerine getirilmesini bekleme hakkı vardır. İki yan da doyurulmalıdır ve ticaret özgürlüğü genel iyiliği/kamu yararını tehlikeye düşürecek türde olmamalıdır (Hegel, 1991, 2006,§236Ek).

Avineri'nin iddiasına göre, Hegel “modern refah devletinin pek çok özelliklerine sahip birşeyi öneren ilk kişidir. Hegel, tekrar tekrar, vergilendirmeden büyük eşitleyici/eşitleştirici ve gelirin yeniden dağılımının aracı olarak söz eder” (Avineri,1972,s.101).

Avineri'nin de işaret ettiği gibi, Hegel'e göre, öyleyse, Adam Smith'in anladığından farklı olarak, sınırsız, engelsiz, doğal işleyişi içinde sivil toplumun kutuplaşmaya ve yoksullaşmaya doğru zorunlu bir eğilimi vardır. Bu şekilde işleyen bir sisteme içkin olan, yoksulluğa doğru bu eğilimi durdurmak güç. Engelsiz sivil toplumun bu eğilimi ortadan kaldırması beklenmemelidir, böyle bir şey onun için söz konusu bile değildir. Ancak buna karşı gerekli

önlemler alınabilir ve bu eğilime karşı koyulabilir. Yardım, bu doğrultuda bir aşamadır. Doğru, yardım yoksulluğu ya da yoksullaşmayı yaratan koşulları ortadan kaldırmaz. Yardım, yoksulluğun azaltılması doğrultusunda bir çare olarak düşünülüyor. Her ne kadar sivil toplum, bağrında yoksulluğa doğru zorunlu ve kaçınılmaz bir eğilim barındırsa da, bundan Hegel, sivil toplumun bozukluğu ya da iflası sonucunu çıkarıp, onun ortadan kaldırılması gerektiği sonucuna ulaşmaz. Hegel, sivil toplumdaki bu eğilime karşı koyulabileceğini ve, hatta, koyulması gerektiğini düşünür.

Bunun yollarından biri, Avineri'nin de vurguladığı gibi, vergilendirmedir. Dahası, bu düşünce, Hegel'in yardımların devlet eliyle yapılması gerektiği görüşüne de uyar. Bu, ayrıca, sınırsız, engelsiz sivil toplumun kendi sorunlarına çare bulamayacağı ve bu şekilde varolan sivil toplumun ötesine geçmeye zorlandığımız düşüncesini de haklı çıkarır. Bireysel, özel yardım, sivil toplumdaki yardım, sivil toplumun ilkesine aykırıdır. Bu durum, sivil toplumun üyesinin bağımsızlık, hak ve onur duygularının altını oyar. Dahası, küçük düşürücüdür (Hegel,1991,2006,§§244-245Ek).

Bu küçük düşürücü, onur kırıcı durumun önüne geçmek için korporasyonlar devreye girer. "Korporasyonda," diye yazar Hegel, "yoksulların aldığı yardım olumsuzluğunu olduğu gibi ona haksız olarak yüklenen küçük düşürücü, aşağılayıcı yanını da yitirir"(Hegel,1991,206,§253). Korporasyonda yardım, dışsal bir yardım olmaktan çıkar. Korporasyon üyesi, kurumuna katkıda bulunduğundan, ihtiyacı olduğunda yardım görür. Korporasyon, sivil toplumun ihtiyaç ve doyumunun kendi içine yansımış tikelliğiyle soyut hukukun evrenselliğini içsel olarak birleştirdiğinden, tikel/özel refah korporasyonda bireyin hakkı olarak tanınır ve edimselleşir(Hegel,1991,2006,§255). Bu, bireye ait olan birşeydir.

Kamu otoritesinin gözetimi altındaki bir korporasyon, kendi çıkarlarını kollar, belli sayıda üyeyi yetenek, beceri ve dürüstlük gibi bazı nesnel niteliklere göre kabul eder, üyelerini korur ve kollar, üyelik için gerekli özellikleri edinebilsinler diye onları eğitir(Hegel,1991,2006,§252). Buna göre, korporasyon, sivil toplumun ilkesi olan bağımsızlığı ve onuru korumuş olur. Bir korporasyon üyesi olarak birey, bu yolla, sivil toplumun olumsuzluklarına karşı korunmuş olur. Birey yalnızca başkalarına bağımlı değildir; etkin bir şekilde başkaları, korporasyonun ya da birliğin üyelerinin ihtiyaçlarını karşılarlar.

Sınırlandırılmamış sivil toplumun sorunu, yoksulluk üretmesidir. Bu sorun yardımla çözülebilir, ancak bu istenebilir bir şey değildir, çünkü sivil toplumun ilkesi olan bağımsızlıkla çelişir. Ayrıca, dışsal yardım, onur kırıcıdır. Korporasyon, sivil toplumun sorununa kesin bir çözüm olmasa da, en azından sorunun çözümüne çok büyük katkıda bulunur. Sorunun çözümü; kamu otoritesinin, kamu yönetiminin, korporasyonların ve devletin işbirliğini gerektirir. Sorunun çözümü için, bileşenlerden birini öne çıkarmak yanlış olur. Ama, sorun, çözümsüz değildir. Hegel İngiltere'ye baktığında aşırı yoksulluğun ve ayaktakımının oluşumunun büyük ölçekte fenomenler olarak görülebileceğini belirtir ve şunu ekler: “Yoksulluk vergisinin, çok büyük vakıfların ve benzer olarak kişisel yardım kurumlarının sonuçları, ama hepsinden önemlisi Korporasyonların ortadan kaldırılmasının sonuçları da daha tam olarak orada incelenebilir”(Hegel,1991,2006,§245). İngiltere, Hegel'in anlayışına göre, tam bir modern sivil toplum laboratuvarıdır.

“Kendi etkinliği, çalışması ve becerisi yoluyla” sivil toplumun ve korporasyonun bir üyesi olan birey, “gerek kendi gözünde, gerekse başkalarının gözünde kendisini kanıtlar ve kabul ettirir”(Hegel,1991,2006,§207). Korporasyonda geçimin, gelirin ve yeteneğin, becerinin hepsi tanınır. Korporasyon üyesi yeteneklerini, becerilerini, gelirini ve geçimini, yani “*bir şey olduğunu*” kanıtlamak için başka yollara başvurmak zorunda kalmaz. Korporasyon üyesi, “toplumsal konumuna yaraşır bir saygı ve itibar görür, *onurunu sınıfında bulur*”(Hegel,1991,2006,§253). Bir bütünün etkin üyesi olarak tanınan birey, genel olarak toplumun refahını arttırmayı kendine amaç edinir. Bireyin etkinliği, çalışması salt bencilce kendi çıkarını gözetten bir etkinlik değildir. Hegel şunu yazar:

Modern devletlerimizde yurttaşların devletin kamu işlerinde yalnızca kısıtlı payları vardır; ama etik insana özel ereklarının dışında evrensel bir etkinlik sağlamak gerekir. Yurttaş modern devletin ona her zaman sağlayamadığı bu evrenseli Korporasyonda bulur... Sivil toplumda kendi başının çaresine bakmaya çalışan birey o denli de başkaları için çalışmaktadır. Ama bu bilinçsiz zorunluluk yeterli değildir: İlk Korporasyonda bilinçli ve düşünen bir etiğe/törelliğe (*Sittlichkeit*) dönüşür... Ama kendinde ve kendi için Korporasyon kapalı bir kast değildir; tersine tek başına duran bir ticaretin törelleştirilmesi/ahlakileştirilmesi (*Versittlichung*) ve ona güç ve saygınlık kazandıran bir alan içine alınmasıdır (Hegel,2006,§255Ek).

Hegel, örgütlü bir toplumu savunur. Benzer çıkarlara ve ilgilere sahip insanların Korporasyonlarda örgütlenmesini savunur. Modern sivil toplumun atomistik özelliği, herkesi kendi başının çaresine bakmaya terk eder. Bunun bir nedenini Hegel, modern zamanlarda Korporasyonların ortadan kaldırılmasında görür(Hegel,2006,§255Ek). Bu durum, bireyi olumsuzluklara terk ettiği gibi, tehlikelidir de.

Eğer yoksulluğun aşırıya gitmesinin ve bir ayaktakımının oluşumunun önüne geçilmesi isteniyorsa, büyük bir kitlenin geçim düzeyinin zorunlu hayat standardının altına düşmesi istenmiyorsa, sivil toplumun sorunlarının çözülmesi isteniyorsa, o zaman korporasyonlar bu konuda çok önemli katkılar sunabilirler.

Ancak bu çözümün işleyebilmesi için, öncelikle bir başka soruna el atılmalıdır. Hegel yardımdan başka, sivil toplumda yoksulluk sorunu karşısında bir başka duyarlılığı da belirtir. Yoksulların geçimi, iş olanakları artırılarak, çalışma yoluyla, emek yoluyla sağlanacak olursa, bunun üretim artışına neden olacağını; bunun sonucunda, yeterli sayıda tüketici bulunamadığında, bu aşırıktan dolayı kötülüğün büyüyeceğini ileri sürer(Hegel,1991,2006,§245). Bununla Hegel, aslında, ekonomik krizlerden söz eder. Hegel'e göre, üretim fazlalığı ya da aşırı üretim yalnızca tüketici talebine göreli olarak aşırı üretilmiştir. Bundan Hegel'in, çalışma fırsatı sağlanmasından uzak durulması gerektiğini ileri sürdüğünü düşünmek yanlış olacaktır. Gerekli önlemler, kurumların işbirliği içinde çalışmalarıyla alınabilir. Örneğin, korporasyonlar bu konuda önerilerini sunabilirler. Yoksulluğu ortadan kaldırmak için, yoksulluğun önüne geçmek için çalışma, iş olanaklarını belirlemeye, ücretleri belirlemeye katkı sunabilirler.

Korporasyonlarla ilgili belirtilmesi gereken bir başka nokta daha var. Ulusal meclise seçilecek vekiller, korporasyonların temsilcileri olmalıdırlar.

Sivil toplumun doğası gereği, onun temsilcileri çeşitli korporasyonların temsilcilerinden oluşur... Temsilciler arasında, toplumun büyük faaliyet dallarından(ticaret, sanayi, vb.) herbiri için, o faaliyet dalını iyice bilen ve bizzat kendisi de o faaliyet dalının bir üyesi olan kimselerin bulunmasında yarar vardır... Eğer vekiller *temsilciler* olarak görülürse, bu ancak onlar *bireylerin* ya da bir kalabalığın temsilcileri değil, ama toplumun özsel bir *alanının temsilcileri* oldukları zaman organik ve rasyonel bir anlam taşır (Hegel,1991,2006,§311).

Böyle bir seçim sistemi pekala bazılarında tuhaf görünebilir. Ancak Hegel, politik temsiliyetin esas olarak korporasyonlar yoluyla olmasından yanaydı. Korporasyonlar ya da korporasyon benzeri kurumlar, birlikler çoğunluğun çıkarlarını temsil edecekler ve bir hak ya da adalet konusu olarak bu çıkarların etkin bir şekilde temsiliyetini güvence altına almak için mücadele edeceklerdir. Ayrıca, Hegel açısından temsiliyet, bir bireyin bir başkası tarafından temsil edilmesi olmaktan çok, çıkarın kendisinin, onu temsil eden kişide edimsel olarak bulunması ve temsilcinin de, kendi varlığının nesnel ögesi adına orada bulunması demektir (Hegel,1991,2006,§311). Korporasyonlarda etkin söz sahibi olduklarında işçilerin, emekçilerin de çıkarları korporasyonlar aracılığıyla temsil edilebilecektir. Dahası, meclise temsilciler, vekiller gönderebilecek korporasyonlarda etkin olmaktan Hegel pedagojik sonuçlar umut eder. Bunun işçilerin, emekçilerin eğitime katkısı olacaktır; emekçiler, kendi özel/sınıfsal çıkarlarıyla evrensel olanın ilişkisini görme olanağı yakalayacaklardır. Bu yolla, devlet kavramı ve devlet işlerinin durumu hakkında bir görüşe ve doğru düşüncelere varabilecekler ve bu konularda daha rasyonel bir değerlendirmede ya da yargıda bulunma olanağı elde edebileceklerdir(Hegel,1991,2006,§§314,315).

Sınıflar Meclisinin kamuya açık işleyişi başlıca yurttaşlar için olmak üzere büyük bir eğitsel gösteri alanı sunar ve halk çıkarlarının gerçek doğasını herşeyden çok orada öğrenir... Kamuya açıklık genel olarak Devlet çıkarları açısından en büyük eğitim aracıdır(Hegel, 2006,§315Ek).

Korporasyonlarla ilgili bu değerlendirmelerin ışığında söylenebilecek olan şey, sivil toplumda yoksulluğun önüne geçilebileceği yönündedir. Ve bu, sivil toplumun düzgün işleyişi garanti altına alınarak sağlanabilir. Marxizm, yoksulluğun kapitalist sivil toplumun zorunlu bir eğilimi olduğunu, bunun çözümünün ancak sivil toplumun ortadan kaldırılmasıyla mümkün olabileceğini iddia eder. Hegel de yoksulluk sorununun sivil toplumun, ama engelsiz, sınırlanmamış sivil toplumun işleyişinin kaçınılmaz, zorunlu bir eğilimi olduğunu iddia eder; ama sivil toplumdaki bu eğilimin etkisizleştirilebileceğini ve bunun için kamu otoritesinin, korporasyonların ve devletin işbirliğinin gerekli olduğunu ekler.

Hegel, yardımın küçük düşürücü, onur kırıcı olduğunu, bu yüzden de yardımda bulunulmaması gerektiğini ileri sürmez. Bu görüşü savunanlar için kişinin kendi kendine yetmesi tek alternatif olarak görülür. Hegel içerdiği onur kırıcılığa dikkat etmeden salt yardımda ısrar eden bir anlayışı da savunmaz. Hegel, kişinin başkasına muhtaç olmadan, kendi kendine yetmesi gerektiği düşüncesindedir. Ama Hegel korporasyonların kollektif bir yolda kendine yetmeleri gerektiği görüşünü savunur.

Hegel, bazı bakımlardan, zamanının yaygın görüşlerinin de ötesine geçen düşüncelerini bildirir. Modern sivil toplumun bireylerinin kendi refahlarını gözetme hakları vardır. Hegel, daha da ileri gider ve şunu söyler: *“Tikel/özel refah hak olarak görülmeli ve edimselleştirilmelidir”*(Hegel,1991,2006,§230). Bununla ilgilenmek, bunun gereklerini yapmak kamu otoritesinin ve korporasyonun görevidir. Bunun için gerekli olan şey, kollektif, korporatif kendi kendine yetme ve devlet yardımıdır. Bu görüş, Hegel’in zamanının düşüncesinin ötesine geçtiğini gösterir.

Hegel’in sınırlanmamış, engelsiz işleyişi içinde sivil toplumun kutuplaşmaya ve yoksullaşmaya neden olacağı görüşü, kapitalist bir görüş değildir. Kapitalist yaklaşım, kutuplaşmayı ve yoksullaşmayı ikincil, önemsiz bir sonuç, bir sapma ya da toplumun işleyişinin bazı bölmelerindeki bir hata olarak görme eğilimindedir. Buna karşın, Hegel için olanaklı bir çözüm yolu olarak sivil toplumu ortadan kaldırmak, çözüm değildir. Hegel, deyim yerindeyse, ara bir çözüm önerir. Hegel, sivil toplumu korur. Yoksulluk sorunu karşısında kamu otoritesinin, korporasyonun ve devletin işbirliğini önerir. Avineri Hegel’i bu soruna radikal bir çözüm önermemekle eleştirir(Avineri,1972,s.147-8). Bir başka deyişle, Avineri’ye göre, Hegel sivil toplumu ortadan kaldırmayı önermemektedir. Hegel sivil toplumu kontrol etmek ve kutuplaşmanın ve yoksullaşmanın önüne geçmek istemektedir. Hegel’in devleti bunda başarılı olursa, sivil toplumun sorunlu işleyişinin önüne geçilmiş olacaktır.

Hegel, sivil toplumun sorunlarının çözümsüz olduğunu değil; sınırsız, engelsiz sivil toplumun kendi sorunlarını kendisinin çözemeyeceğini kabul ediyor. Sorunların çözümü, kurumların ortak çalışmasını gerektirir. Hegel, sivil toplum ve devlet arasındaki dolaylı kılıcı kurumların ne gibi etkinliklerinin olacağı konusunda yeteri kadar ayrıntı sunar. Sivil toplumun sorunlarının ciddi sorunlar olduğunu gören Hegel, bunların çözümsüz olacak kadar ciddi

sorunlar olduklarını; sorunların kesin, radikal bir çözümü için sivil toplumun ortadan kaldırılması gerektiğini düşünmedi ya da bunu düşünecek ve savunacak kadar ileri gitmedi. Kuşkusuz, Hegel modern sivil toplumun ve devletin gelişiminin ve bunların sorunlarının henüz erken diyebileceğimiz bir evresinde bunları yazdı. Kendisinin anahatlarıyla belirlediği şekliyle, kamu otoritesinin, korporasyonların ve devletin ortak çabalarıyla, sivil toplum kendine özgü zorunlu eğilimlerine nasıl karşı koyulabileceğinin bir açıklamasını vermeye çalıştı. Bazıları, Hegel'in konuyu yeterince ayrıntılandırmadığını düşünebilir. Ama bu, Hegel'in çözüm önermediği, çözüm sunmadığı iddiasından ayrı olarak değerlendirilmelidir. Hegel'in çözümlere ilişkin ayrıntılara girmemesi demek, bunun olanaksız olduğunu düşündüğü anlamına gelmez. Bu, pratik bir konudur ve işin uzmanlarına bırakılmalıdır.

Hegel, çağdaşlarının pek çoğundan ileri giderek, toplumun kutuplaşması ve geniş yığınların yoksullaşması, vb. Marxizmin de daha sonra el atacağı sorunları önceden görmüştü. Hegel'in çözüm önerisi ya da genel olarak yaklaşımı, MarxEngels'in tanımlamalarına, ölçütlerine göre bile "sosyalist"tir. Evet, Hegel'in nasıl nitelendirileceğinin karşılığını MarxEngels'te bulmak mümkün.

Kuşkusuz, ne Hegel kendini ne de MarxEngels ve Lenin Hegel'i bir "sosyalist" olarak tanımlamadı. Ancak, yukarıda belirttiğimiz Hegel'in sivil toplum ve onun sorunları, bunların çözümleriyle ilgili açıklamalarını MarxEngels'in *Komünist Parti Manifestosu*'ndaki sınıflandırmasıyla birlikte değerlendirdiğimizde, Hegel'in yaklaşımının "sosyalist" olduğunu rahatlıkla iddia edebiliriz. Ne Hegel'le ilgili literatürde ne de Marxist literatürde Hegel'i "sosyalist" olarak nitelendiren bir yoruma rastlamadığımızı belirtelim. Hatta, sınırları zorlayıp biraz daha ileri giderek, Hegel'i bir "bilimsel sosyalist" olarak göstermeye çalışacağız. Ama öncesinde Hegel'i genellikle zamanına sıkışıp kalmış, gelişmelere boyun eğen, umutsuzluk aşıl原因, giderek pesimist, kötümserci birisi olarak gören yorumlara karşı farklı bir tablo çizmek için buna hazırlık olabilecek bazı açıklamalar gerekli.

Friedrich Schiller, *İnsanın Estetik Eğitimi Üzerine Bir Dizi Mektup*'un, "Dokuzuncu Mektup"unda, "*sanatçı, gerçi zamanının/çağının çocuğudur,*" diye söze başlar ve sonrasında şunları ekler: "ama, aynı zamanda da onun öğrencisi, ya da sevgilisi olursa, bu kötü olur onun için. İyiliği seven bir tanrı, memedeki çocuğu, zamanında, anasının göğsünden almalı, onu

daha iyi bir çağın sütüyle beslemeli ve uzaktaki Yunan göğünün altında, olgunluğa erişmesi için bırakmalı. Olgunlaşınca da o, sonra, gene yüzyılına/çağına, yabancı biri gibi dönsün; ama kişiliği ile övünmek için değil, ... korkunçcasına, temizlemek için. Her ne kadar o, *gerçeğini gene zamanından/çağından alacaksa da, biçimini, daha yüce bir zamandan, evet, bütün zamanların ötesinden, varlığın değişmeyen mutlak birliğinden alacaktır*”(Schiller,1965,s.38). Çok iyi bir Schiller okuru olan Hegel, Schiller’in düşüncesini felsefeye ve filozofa uyarlar. Felsefenin tarihsel statüsü konusunda göz önünde tutulması gereken ilk nokta, Hegel’e göre, bir çağın felsefesinin bu çağı karakterize eden belirişlerin geri kalanıyla taşıdığı genel ilişkidir. Politik durumun, sivil örgütlenmenin, sanayinin, ticaretin, dinin, sanatın, ahlakın, felsefenin temelinde tek bir ilke vardır. Bu değişik biçimler, işte bu tek ilkenin, Tinin, ana gövdenin dallarından başka bir şey değildirler. Bu anlamda, bu farklı belirişlerin iç bağlantısı söz konusudur. Bir dönemin, bir çağın, bir halkın tek tözsel Tinidir bu ana gövde, ama değişik, çoklu biçimler alan bir Tin (Lauer,1971,s.94-5).

Felsefe de, Hegel’e göre, Tinin bütün belirişinin bir yanıdır. Felsefe, kendini gösterdiği çağın Tiniyle özdeştir; çağının Tinine üstün değildir, fakat çağındaki tözsel olanın bilincidir.

Bundan başka, bir birey çağına/zamanına üstün değildir; o çağının/zamanının çocuğudur; çağdaki tözsel olan şey, bu bireyin özüdür, birey onu tikel bir biçimde belirtir. Hiç kimse çağındaki tözsel olandan kaçamaz – derisinden dışarı çıkamayacağı gibi. Bu yüzden, *töz-selgörüştüğü noktadan felsefe çağının/zamanının ötesine sıçrayamaz.*

Ancak, felsefe, deyim yerindeyse, *biçimin görüş noktasından, zamanının/çağının karşısında ve üstünde durur, çünkü felsefe kendi zamanındaki tözsel olanın düşüncesine dayanır, buna bağlıdır. Felsefe bu tözsel olanı bildiği düzeye dek, yani, onu kendinin karşısında (duran) bir nesne yaptığı düzeye dek, aynı içeriğe sahiptir, ancak onun bilgisi olarak onun ötesine geçer...*

Şimdi, **bu bilgi Tinin edimselliğidir...** Şimdi **bu bilgi Tinin gelişimdeki yeni biçimi oluşturur...** Kendinin-bilgisiyle Tin kendisini varolandanayrı olarak koyar; kendisini kendi için (bağımsız olarak) koyar, kendi içinde geliştirir. Bu, **kendinde varolanlaonun edimselliği olan şey arasındaki yeni bir ayrımaya yol açar;** ve, böylelikle **yeni bir fenomen** açığa çıkar. Kendi içinde, öyleyse, felsefe, **daha şimdiden, Tinin daha ileribir belirışı ya da karakteridir; daha sonra edimsel olarak belirecek olan Tinin içsel/içteki doğumyeridir** (Lauer,1971,s.95-6).

Genel olarak Hegel'in felsefesini ve özel olarak da onun *Hukuk Felsefesi*'ni, "sivil toplum" konusundaki düşüncelerini bu açıklamalarıyla birlikte okuduğumuz zaman, Hegel'in, kendi felsefesiyle, kendinin-bilgisinde olan Tinin edimselliğiyle, zamanının/çağının karşısında ve üstünde duran, ötesine geçen bir filozof olduğunu görürüz. Hegel'i "bilimsel sosyalist" olarak görürken, bunu göz önünde bulunduruyoruz. Şimdi, MarxEngels'e Hegel'in bir "bilimsel sosyalist" olduğunu söyletmeye geçebiliriz.

Komünist Parti Manifestosu'nda MarxEngels, "Sosyalist ve Komünist Literatür" bölümünde "gerici," "tutucu ya da burjuva" ve "eleştirel-ütopik" olarak değerlendirdikleri değişik sosyalist ve komünist tutumları, okulları, akımları, vb. ele alırlar. "Gerici Sosyalizm" başlığı altında 'Feodal Sosyalizm'i, 'Küçük Burjuva Sosyalizmi'ni ve 'Alman Sosyalizmi ya da Hakiki Sosyalizm'i sıralarlar. Feodal sosyalizme, kilise sosyalizmi ya da Katolik sosyalizm de denilebilir. Öncelikle modern sivil topluma karşı çıkışıyla aristokrasinin, burjuvaziye karşı işçi sınıfına sevimli görünmeye çalışan bir eğilim içinde olduğuna dikkat çekiyor MarxEngels. Özellikle son paragrafta değindikleri noktalar, MarxEngels'le Hegelci felsefenin bazı öğeleri arasında yakınlık kurmamıza olanak sağlayacak yanlar taşır:

Hıristiyan çileciliğine sosyalist bir görüntü kazandırmaktan daha kolay bir şey yoktur. Hıristiyanlık özel mülkiyete, evliliğe, devlete bağırıp çağırmadı mı? Bunların yerine hayırseverlik ve dilenciliği, evlenmemeyi ve bedensel istekleri köreltmeyi, inzivaya çekilmeyi ve kiliseyi öğütledi mi? Hıristiyan sosyalizmi, yalnızca, rahibin, aristokratın öfkesini takdis etmek için kullandığı kutsal sudur (MarxEngels,1998, s.30).

Hegel de, bir anlamda, bu anlayışın sıkı bir eleştirmenidir. *Hukuk Felsefesi*'ndeki 'aile,' 'sivil toplum' ve 'devlet' bölümleri Hıristiyan çileciliğine, Katolikliğe karşı da yazılmış bölümler olarak okunabilir. Hegel Katolik 'bekarlık yemini'ne karşı 'aile'yi; 'yoksulluk yemini'ne karşı, hayırseverlik ve dilenciliğe karşı 'sivil toplum'u, kişinin kendi emeğiyle geçinmesini, bu yolla bağımsızlık, onur ve saygı duygularını koruyabileceğini; 'körükörüne itaat yemini'ne karşı ya da devlete atıp tutmaya karşı, kişinin politik yaşamda özgürleşebileceğini, politik yaşama etkin bir şekilde katılması gerektiğini ileri sürer. Hegel, kişiye eli kolu bağlı bir şekilde çileci bir hayatı seçmesini, dilencilik hayatı, inziva hayatı sürdürmesini öğütlemez.

MarxEngels'in 'Küçük Burjuva Sosyalizmi' başlığı altında söylediği pek çok şeyi Hegel'de bulmak mümkün. Bizi asıl ilgilendiren de aslında buradaki açıklamaları. Gerçi MarxEngels, bu sosyalizmin temsilcisi olarak İsviçreli iktisatçı ve tarihçi Jean Charles Simonde de Sismondi (1773-1842)'nin adını verse de, Hegel'in de adı pekala bu başlık altında anılabilir. Modern sivil toplumun geliştiği ülkelerde, proletarya ile burjuvazi arasında gidip gelen ve modern sivil toplumun önemli bir bileşeni olarak kendini sürekli yeniden oluşturan; ancak rekabet sonucunda sürekli proletaryanın safına katılan, yeni bir küçük burjuvazi olduğundan söz eder MarxEngels. Nüfusun çoğunluğunu köylülerin oluşturduğu ülkelerde, yazarların, düşünürlerin, vb. proletaryanın çıkarlarını savunmalarının; gelişmiş bağımsız politik bir güç olarak işçi sınıfının bulunmadığı bir dönemde, eleştirilerinde küçük burjuva ölçütler kullanmalarının ve işçi sınıfını küçük burjuva bakış açısından savunmalarının doğal karşılanabileceğini söyleyerek şunu yazar:

Bu sosyalizm, modern üretim ilişkilerindeki çelişkileri en isabetli şekilde çözümler. İktisatçıların ikiyüzlüce mazeretlerini açığa çıkardı. Makinaların ve işbölümünün yıkıcı etkilerini, sermayenin ve toprak mülkiyetinin yoğunlaşmasını, aşırı üretimi, bunalımları, krizleri, küçük burjuva ve köylülerin zorunlu yok oluşunu, proletaryanın sefaletini, üretimdeki anarşiyi, servetin/zenginliğin dağılımındaki apaçık dengesizlikleri, uluslararası sınıai imha savaşını, eski adetlerin, eski aile ilişkilerinin ve eski milliyetlerin çözülüşünü itiraz edilemez bir şekilde gösterdi.

Ancak bu sosyalizm, pozitif içeriği gereği, ya eski üretim ve değişim araçlarını ve bunlarla birlikte eski mülkiyet ilişkilerini ve eski toplumu geri getirmek, ya da modern üretim ve değişim araçlarını, bunlar tarafından parçalanmış bulunan ve parçalanmak zorunda olan eski mülkiyet ilişkilerine zorla yeniden hapsetmek ister. Her iki durumda da hem gerici, hem de ütopyacıdır. Son sözleri, imalatçılıkta lonca tarzı ve tarımda ataerkil ekonomidir (MarxEngels,1998,s.31-2).

MarxEngels, bu söyledikleriyle, aslında, pek çok bakımdan Hegel'i de tanımlamış oluyor. Dikkatli bir okur, bu yazıda tartışılan Hegel'in sivil toplum, sorunları ve bunlara sunduğu çözüm önerileriyle birlikte MarxEngels'in bu sosyalizm anlayışına ilişkin açıklamaları arasındaki yakın benzerlikleri kolaylıkla görebilecektir. Bu satırların yazarı, Sismondi hakkında bir bilgiye sahip değil. Belki, Sismondi, MarxEngels'in belirttikleri bakımlardan 'gerici' ve 'ütopyacı' olabilir. Ama Hegel, örneğin, imalatçılıkta lonca tarzı ve tarımda ataerkil ekonomiyi

öneren birisi değildir. Hegel, ortaçağ anlayışıyla her bakımdan hesaplaşan birisi olarak, ortaçağ lonca örgütlenmesini değil, modern sivil topluma özgü bir korporasyon örgütlenmesini savundu:

Modern zamanlarda Korporasyonlar ortadan kaldırıldığında bunun anlamı bireyin kendi başının çaresine bakmasıydı. Ama bu pekala kabul edilebilir, ve gene de Korporasyon bireyin geçimini kazanma ödevini hiçbir yolda değiştirmez. Modern devletlerimizde yurttaşların devletin kamu işlerinde yalnızca kısıtlı bir payları vardır; ama törel/etik insana özel ereklarının dışında evrensel bir etkinlik sağlamak zorunludur. Yurttaş modern devletin ona her zaman sağlayamadığı bu evrenseli Korporasyonda bulur... sivil toplumda kendi başının çaresine bakmaya çalışan birey o denli de, başkaları için çalışmaktadır. Ama bu bilinçsiz zorunluluk yeterli değildir: İlkin Korporasyonda bilinçli ve düşünen bir törelliğe/etiğe dönüşür. Hiç kuşkusuz Devletin daha yüksek gözetimi Korporasyonların üzerinde olmalıdır, çünkü yoksa kemikleşecek, kendi içlerine yerleşecek/kapanacak ve sefil bir kast yapısına dönüşecektir. Ama **kendinde ve kendi için Korporasyon kapalı bir kast değildir**; tersine, kendi başına duran bir ticaretin törelleştirilmesi ve ona güç ve saygınlık kazandıran bir alan içine alınmasıdır (Hegel,2006,§255Ek).

Hegel, doğasına özgü olduğundan tarımla uğraşan sınıfın her zaman ataerkil bir yaşamı koruduğunu bilmekle birlikte, modern dünyada bu sınıfın da değişimlere ayak uydurmak zorunda kaldığını görür ve şunu yazar: “Zamanımızda *tarımcılık* da tıpkı *fabrika* gibi düşünce üzerine dayalı bir yolda yürütülür ve doğallığına aykırı olarak *ikinci sınıfın/işleyimciler sınıfının karakterini* üstlenir(Hegel,2006,§203Ek).

Hegel bir filozof olarak felsefeyi bilim düzeyine yükseltmeye çalıştı, felsefeyi *bilimsel bilmeye* dönüştürdü. Hegel’in felsefi sistemi, bunun en somut örneğidir. Bilimsellik iddiasında olan Marxizm, bilimselliğin en önemli ögesi olan ‘yöntem’ anlayışını Hegel’den aldığını her fırsatta belirtme ihtiyacı duyar. Bunun için, Marx’ın *Politik Ekonominin Eleştirisi*’ne, *Grundrisse*’sine, *Kapital*’ine ya da Engels’in çalışmalarına bakmak, bu çalışmalarında yöntemle ilgili açıklamalarındaki Hegel’e referanslarını bilmek bile yeterli olacaktır. Kısacası, Marxizm’in bilimselliğinin kaynağında Hegel vardır. Ya da, daha iyi anlaşılması için, Lenin’in ne dediğine bakalım:

Aforizma: Hegel’in *Mantık Bilimi*’nin (yani, bilim, bilimsellik öğretisinin-e.a.k.) **tümü iyice incelenmeksizin ve anlaşılmaksızın**, Marx’ın *Kapital*’ini ve özellikle

de *Kapital*'in bölüm l'ini bütünüyle **anlamak olanaksızdır**. Şu halde hiçbir Marxist, ondan yarım yüzyıl sonra bile, Marx'ı anlamış değildir(Lenin,1976, s.146; vurgu-e.a.k.).

Lenin'in bu aforizmasını anlamına, içeriğine zarar vermeden şu şekilde yeniden yazabiliriz:

Aforizma: Marxizm için Hegel sine qua non'dur, yani olmazsa olmazdır.

Şimdi, "bilimsellik" Hegel'den gelmekte; her ne kadar adını anmasalar da, MarxEngels'in sınıflandırmasına göre bile Hegel bir "sosyalist" olarak tanımlanmakta. Bu durumda, Hegel'i bir "bilimsel sosyalist" olarak görmememiz için hiçbir engel kalmıyor.

Hegel'in sosyalist sistemi, doğal olarak, işçi sınıfı ya da proletarya ile burjuvazi arasındaki mücadelenin ilk aşamasında, henüz gelişmemiş bir evresinde ortaya çıktı. Yani, işçi sınıfı bağımsız politik bir güç olarak tarih sahnesinde kendisini henüz göstermediği, ancak göstermeğe hazırlandığı bir dönemde. Bu da Hegel'in talihsizliği diyelim. Ama bu durum, Hegel'in, tarihte sınıflar mücadelesini görmediği anlamına gelmiyor (Kılıçaslan,2016). Hegel'in bıraktığı yerden devam eden öğrencilerinin, tarihsel gidişatın farkında olduğu anlaşılıyor. Hegel'in öğrencisi olan, Hegel Berlin Üniversitesi rektörü olduğu dönemde hukuk felsefesi dersleri onun adına veren, daha sonra Berlin'e hukuk okumaya gelen Marx'ın da hocası olacak olan Eduard Gans'ın yazdıklarıyla, MarxEngels'in *Komünist Parti Manifestosu*'nun başında yazdıklarının bir karşılaştırmasını okurun takdirine bırakalım:

Tıpkı bir zamanlar **efendinin ve kölenin**, sonra **patrisyenin ve plebin**, daha sonra da **lordun ve vassalın birbirlerine karşı olmaları** gibi, **içinde yaşadığımız toplumda da kapitalistin ve işçinin karşı karşıyageldiklerini** görüyoruz... **Geleceğin tarihi proletaryanın toplumunorta sınıflarına karşı vereceği mücadeleden birden çok daha fazlasöz etmek zorunda kalacaktır**(Gans,1836,s.99-101).

Şimdiye kadarki tüm toplum tarihi sınıf mücadeleleri tarihidir.

Özgür insan/efendi ve köle, patrisyen ve pleb, derebeyi ve serf, lonca üyesi usta ve kalfa, kısacası ezen ve ezilen, **sürekli bir karşıtlık içinde** bulundu ve... bir mücadele yürüttüler...

Ancak **çağımız**, burjuvazinin çağı, sınıf karşıtlıklarını basitleştirmiş olmasıyla farklıdır. Tüm toplum giderek iki düşman kampa, doğrudan birbirleriyle karşı

karşıya gelen **iki büyük sınıfa bölünüyor: Burjuvazi ve proletarya**(MarxEngels,1998,s.7-8).

Her ne kadar “küçük burjuva sosyalist” olarak bile görmeseler de, MarxEngels’in *Manifesto*’da kendi zamanlarının sosyalist ve komünist literatürü hakkındaki değerlendirmelerin bir sonucu olarak teorik bakımdan en yakın durdukları kişinin Hegel olduğu söylenebilir.

Hegel’in umutsuzluk öğrettiğini, pesimist, kötümserci olduğunu söyleyenlere karşı son sözü yine “bilimsel sosyalist” Hegel’e bırakalım:

Ünlü bir söz, yarım felsefenin insanı Tanrı’dan uzaklaştırdığını (nitekim bilgiyi yaklaşık bir gerçeklik olarak gören, işte bu ‘yarım felsefe’dir), gerçek felsefenin ise Tanrı’ya götürdüğünü söyler. **Devlet** için de öyledir. **Akıl da yaklaşık olanla yetinmez**, çünkü yaklaşık olan ne sıcak, ne soğuktur ve bu yüzden kusulmalıdır (Vahiy 3:16). Yine **Akıl bu zamansallıktakişlerin kötü ya da eniyisinden şöyle-böyle olduğu, ama burada hiçbirşeyin daha iyiolamayacağı ve ancak bunu anlamının bizi edimsellik ile barış içinde tutabileceği görüşüne boyun eğen soğuk umutsuzluğu da eşit ölçüde reddeder. Bilginin sağladığı edimsellik ile daha sıcakbir barış olanaklıdır** (Hegel,1991,2006,s.31,25).

Kaynakça

- Avineri, S.(1972). *Hegel’s Theory of the Modern State*. Cambridge: Cambridge Uni. Press.
- Gans, E.(1836). *Rückblicke auf Personen und Zustände*. Berlin: Verlag von Veit und Comp.
- Hegel, G. W. F. (1991). *Hukuk Felsefesinin Prensipleri*. (Cenap Karakaya,Çev.). İstanbul: Sosyal Yayınlar.
- Hegel, G. W. F.(2006). *Tüze Felsefesi*. (Aziz Yardımlı,Çev.). İstanbul: İdea.
- Kılıçaslan, E. A.(2016). “Tarihte *İdea* ya da MarxEngels’in ve Nietzsche’nin Eleştirilerine Karşı Bir Hegel Savunusu Denemesi.” *ViraVeritaDisiplinlerarası Karşılaşmalar*(E-Dergi), Mart, Sayı:3, s.1-27.
- Lenin, V.(1976). *Felsefe Defterleri*. (Atilla Tokatlı,Çev.). İstanbul: Sosyal Yayınlar.
- Marx, K. ve Engels, F.(1998). *Komünist Parti Manifestosu*. (D. Armağan,Çev.). İstanbul: Gelenek.

Smith, A.(2012). *Milletlerin Zenginliği*. (Haldun Derin, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.